

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍԻՏՈՒՏ

ՎԱՀԵ ԳԱԳԻԿԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ԱՆՏԻՈՔԻ ՂՔՍՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (1098-1268 թթ.)

Ե.00.02 «Համաշխարհային պատմություն, միջազգային հարաբերություններ»
մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական
աստիճանի հայցման ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ – 2016

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Երևանի պետական համալսարանում:

Գիտական դեկան՝

պ.գ.թ. դոցենտ Գ. Ս. Հարությունյան

Պաշտոնական ընդունություն՝

պ.գ.դ. Ա.Ա. Բողոքյան

Առաջատար կազմակերպություն՝

Մ. Մաշտոցի անվան հին ճեռագրերի
գիտահետազոտական ինստիտուտ

Պաշտամանությունը կայանալու է 2016 թ. դեկտեմբերի 27-ին, ժամը 15:00-ին,
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում գործող ԲՈՀ-ի 006
«Համաշխարհային պատմություն» մասնագիտական խորհրդի նիստում
(հասցե՝ 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող., 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության
ինստիտուտի գրադարանում

Սեղմագիրն առաքված է 2016 թ. նոյեմբերի 26-ին

Մասնագիտական խորհրդի
գիտքարտուղար՝

պ.գ.թ. Գ. Ա. Մարգարյան

ԹԵՄԱՅԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ԿԱՌԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: Խաչակրաց պետությունների, Բյուզանդիայի և Կիլիկյան Հայաստանի պատմության անցուղարձերը մշտապես եղել են ինչպես հայ, այնպես էլ օտարազգի պատմաբանների ուշադրության կենտրոնում: Խաչակիներին վերաբերող իրադարձությունների հետազոտությունն առանձնահատուկ դեր է գրադեցնում միջնադարի պատմության շրջանակներում, քանի որ դրանք դարակազմիկ նշանակություն են ունեցել տարբեր ժողովուրդների կյանքում: Անտիոքի դքսության և Կիլիկյան Հայաստանի փոխհարաբերություններին առնչվող նյութի ուսումնամիջությունը հնարավորություն է ընծեռում հասկանալու ոչ միայն տվյալ երկրների, այլև ողջ տարածաշրջանի պատմության մի շարք կնճռուտ հացեր, պարզելու Արևմտյան ավատափական համակարգերի ու Արևելյան ավանդույթների միահյուսման հետևանքով լատին պետություններում, Կիլիկիայում ստեղծված նոր միջավայրի շատ կողմեր:

XI – XIII դդ. Մերձավոր Արևելքի քաղաքական քարտեզը նկատելի փոփոխությունների ենթարկվեց առավելապես խաչակրաց արշավանքների հետևանքով: Կարելի է ասել, որ տարածաշրջանում բնակվող ժողովուրդները այդ արշավանքների արդյունքում քախվեցին նոր աշխարհի հետ, որը ձևավորեց միանգամայն ուրույն քաղաքական իրողություն: Խաչակիների կողմից Արևելքում ստեղծված Եղեսիայի ու Տրիպոլիի կոմսություններում, Անտիոքի դքսությունում և Երուսաղեմի թագավորությունում տարբեր մշակույթների համատեղ կեցությունը վերածեց ոչ միայն կողմների ընկալումները մինչանց մասին, այլև ազդեց նրանցից յուրաքանչյուրի հետազա զարգացման վրա: Ուստի օրինաչափ պետք է համարել այսպես կոչված «Ասիգների» դատաստանագրքերի ժողովածուների, ի հայտ գալը Երուսաղեմի թագավորությունում և Անտիոքի դքսությունում, որոնք վաղուց հետազոտողների կողմից դիտարկվում են որպես «միջնադարի ավատափական հասարակարգի առավել դասական արտահայտություններ»:

Թեև Անտիոքի դքսության և Կիլիկյան Հայաստանի ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունները հանդիսանում են Խաչակրաց Արևելքի պատմության բաղկացուցիչ մաս, այնուամենայնիվ, ունեն որոշակի առանձնահատկություններ: Ի տարբերություն Եղեսիայում, Տրիպոլիում և Երուսաղեմում հաստատված ֆրանսախոս արքունիքների, Անտիոքում իշխանությունը պատկանում էր հարավիշտավական նորմաններին: Կիլիկիայի Հայկական պետությունը ու Անտիոքի դքսությունը եղել են սահմանակից, որով պայմանավորված՝ նրանց գոյության գրեթե ողջ ժամանակահատվածը բնորոշվում է սահմանային վեճերով, մինչանց վրա գերակայություն տարածելու փորձերով: Սյուս կողմից, Անտիոքի և Ղաշտային Կիլիկիայի խոշոր քաղաքներում ամուր դիրքեր պահպանած հունական համայնքները, այդ տարածքները կայսերական վարչակարգի ներքո միավորելու Բյուզանդիայի փորձերը իրենց կնիքն էին դնում Անտիոքի դքսության և Կիլիկյան Հայաստանի ռազմավարության վրա:

Չնայած Ասորիքում ու Պաղեստինում գոյություն ունեցած լատինական պետությունների պատմությունը հեռավոր անցյալում է, սակայն արևմտաեվրոպացիների հետ Արևելքի ժողովուրդների շիման հետևանքով առաջացած հասկացությունների, երևույթների մենք առնչվում ենք ցայսօր: Մասնավորապես հայերին մեջ կիրառելի է «Փրանկ» եզրոյթը, որը ժամանակի ընթացքում վերահմաստավորվելով, «Եկորոպացի», «խաչակիր» նշանակությունից բացի, ձեռք է բերել կաթոլիկ Եկեղեցու հետևորդ հայերի բնութագրիչ հատկություն:

Նույն հայ-խաչակրաց կապերի արդյունքում կազմավորվեց Սիրիայում, Լիբանանում, Հայաստանում և մի շարք Երկրներում այժմ գործող Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցին, ընդ որում, Կիլիկիայի հայկական թագավորության հրչակումը լատինական ծիսակարգով ուներ հեռագիր նպատակ. հայոց պետականությանը միավորել Անտիոքի դքսությունը: Սույն հարցին մանրամասնորեն անդրադարձ է կատարվել աշխատանքի Երկրորդ գլխում:

Մերձավոր Արևելքում Եվրոպացիների ներկայության արդյունքում ի հայտ եկած հասարակաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային կյանքի տարբեր դրույթների ուսումնասիրությունը մեծ կարևորություն է ներկայացնում հատկապես այնտեղ տիրող քաղաքական անկայունության պայմաններում: Վերջին տարիներին Սիրիայում արձանագրվող իրադարձությունները հրատապ են դարձնում խնդրո առարկա շրջանին վերաբերող պատմամշակութային արժեքների պահպանությունը: Կիլիկյան Հայաստանի ու Անտիոքի դքսության գոյության ընթացքում քրիստոնյա բնակչությանը սպասնացող մարտահրավերները շատ անգամ հիշեցնում են մերօյա իրականությունը: Արևելք-Արևմուտք հարաբերությունների հետնախորքի վրա անցյալի խնդիրների լուսաբանումը հնարավորություն կտա օրենսդիրների վերլուծել Մերձավոր Արևելքում գոյություն ունեցած մի շարք հարցերի պատճառները:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ: Աշխատանքի նպատակն է XI-XIII դդ. ընթացքում Մերձավոր Արևելքում ծավալված իրադարձությունների համատեքստում առանձնացնել Անտիոքի դքսության և Կիլիկյան Հայաստանի փոխիարաբերությունների զարգացման ընթացք՝ համակողմանիրեն ուսումնասիրելով Երկու Երկրների միջև տեղի ունեցած ռազմաքաղաքական բախումներն ու համագործակցության դեպքերը:

Ենթերու այս ընթացումից՝ առաջ են քաշվել հետևյալ խնդիրները:

- Ուսումնասիրել Մերձավոր Արևելքում, և հատկապես հյուսիսային Ասորիքում, XI-XII դդ. սահմանագծում տիրող միջազգային իրավիճակը, խաչակիրների հետ հայերի հաստատած հարաբերությունների առանձնահատկությունները:

- Սկզբնադրյունների նորովի վերլուծությամբ ներկայացնել Անտիոքի դքսության, Բյուզանդիայի ու Կիլիկյան Հայաստանի միջև Ղաշտային Կիլիկիայի համար ծավալված պայքարի ընթացքը:

- Հետազոտել մերքին և արտաքին զարգացումների նախադրյալները, ուղղությունները, որոնց արդյունքում Անտիոքի դքսության սկզբնական ավագությունը հայկական պետության նկատմամբ վերափոխվեց Կիլիկիայի թագավորության առավելության:

- Ուսումնասիրել նորաստեղծ լատինական պետությունների հարաբերությունները կարգավորող իրավաքաղաքական մեխանիզմները: Այս համատեքստում բացահայտել հայերի, հոյների, մահմեդականների և տեղացի այլ ժողովուրդների կարգավիճակը, դեռ լատինական միավորներում:

- Դիտարկել աշխարհաքաղաքական փոփոխությունները տարածաշրջանում խաչակրաց ու վաչկառուն ժողովուրդների արշավանքների ակտիվ հետնախորքի վրա: Ըստ այդ վերլուծել զարգացումների այն միտումները, որոնք Անտիոքի ու Կիլիկիայի հետագա գոյության համար առաջնահերթ էին դարձնում միասնական պետականական համակարգի ստեղծումը:

ԱՏԵՆԱՍՈՍՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ: Աշխատանքի ժամանակագրական սահմաններն ընդգրկում են 1098-1268 թթ.: 1098 թ. Անտիոքում խաչակրաց դքսության հաստատումը նոր իրողության առաջ կանգնեցրեց ինչպես հյուսիսային Ասորիքի, այնպես էլ սահմանակից Կիլիկիայում ընակվող ժողովուրուներին: <արավիտապական նորմանների կողմից հիմնված պետությունը հարևանների մշտական հարվածների ներքո աստիճանաբար անկում ապրեց և 1268 թ. Վերջնականապես հեռացավ պատմության ասպարեզից: Անտիոքի դքսության գոյությամբ պայմանավորված ժամանակագրական ընտրությունն ունի որոշ շերտներ ինչպես նախորդող, այնպես էլ հաջորդող դեպքերի առումով, որոնք բխում են մի շարք իրադարձություններ ավելի ամբողջական տեսքով ներկայացնելու անհրաժեշտությունից:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ: Ըստ նշված շրջափուլերի որոշարկվել է հետազոտության առարկան, որի շրջանակներում ուսումնասիրվել է Անտիոքի դքսության և Կիլիկյան Հայաստանի ռազմաքաղաքական վիճակարարաբերությունների որց ընթացքը: Ներկայացվել է Անտիոքի խաչակրաց դքսության կազմավորման նախապյամանները, այդ պետության վարած արտաքին քաղաքականությունը հյուսիսում սահմանակից հայկական պետականության հետ:

ԱՏԵՆԱՍՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈՂԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ: Ատենախոսությունը շարադրված է պատմաքննական ու պատմահամադրական վերլուծության մեթոդների կիրաօնամբ, որոնց հաղորդված է մեկնաբանական բնույթ: Պատմաքննական մեթոդի օգնությամբ ներկայացվել է խնդրո առարկայի վերաբերյալ գոյություն ունեցող մնտեցումները և տեսակետները, որոնք հնարավորություն են տվյալ տարածաշրջանային իրադարձությունների համատեքստում քննության արնել Անտիոքի դքսության և Կիլիկյան Հայաստանի հարաբերությունների ողջ ընթացքը: Հաճախ դիմել ենք նաև պատմական փաստերի համակցության սկզբունքին, որը թույլ է տախս ավելի ստույգ գնահատել, թվագրել ու վերլուծել Անտիոքի դքսության և Կիլիկյան հայկական պետության մասին աղբյուրներում պահպանված հաղորդումները: Թեմայի բովանդակությունից բխող ընդհանուր սկզբունքներն ու արդյունքները հանրագումարի են բերվել գիտահամադրական մեթոդի օգնությամբ, իսկ եղրահանգումները կատարվել են արկա փաստական նյութի ուսումնասիրության արդյունքում:

Կարևորելով միջափոխակարգային մոտեցումը՝ մի շարք երևույթներ դիտարկվել են նաև եկեղեցու, իրավունքի, հասարակական հարաբերությունների պատմության և աշխարհագրության տեսանկյունից:

ԱՏԵՆԱՍՈՍՈՒԹՅԱՆ ԿԻՐՍՈԱԿԱՆ ՆՃԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ստացված հետազոտական արդյունքները կարող են օգտագործվել ինչպես պատմության և պատմության տեսության, այնպես էլ միջազգային հարաբերությունների և քաղաքագիտության բնագավառներում: Դրանք կարող են օգտագործվել բուհական ընդհանուր և մասնագիտական դասընթացների պատրաստման համար:

ԱՏԵՆԱՍՈՍՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՉԱՔՆՍՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսության թեման հաստատվել է ԵՊՀ Պատմության ֆակուլտետի խորհրդում: Ատենախոսությունը քննարկվել և պաշտպանության է երաշխավորվել ԵՊՀ Համաշխարհային

պատմության ամբիոնի կողմից: Աստենախոսության հիմնադրույթները հրապարակվել են հեղինակի թվով վեց գիտական հոդվածներում:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՍ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹԸ: Չնայած բյուզանդագիտության, խաչակրաց պետությունների ու Կիլիկյան Հայաստանի պատմության շրջանակներում հայ և օտարազգի բազմաթիվ գիտնականներ անդրադարձել են Անտիոքի դրսության և Կիլիկյան Հայաստանի ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունների առանցքային հարցերին, այնուամենայնիվ, աստենախոսության թեման հաճալիր ուսումնասիրված չէ: Նրանց հետազոտություններն առավելապես վերաբերվում են հարցի առանձին դրվագների և փոխհարաբերությունները դիտարկված են XI-XIII դդ. իրադարձությունների հոլովոյթում կրելով միջադեպային բնույթ: Աշխատանքում փորձ է կատարվել հանակարգված ուսումնասիրության ենթարկել հիշյալ Երկրների ռազմաքաղաքական հարաբերությունների ողջ պատմությունը, ինչպես նաև գիտական շրջանառության մեջ դնել մի շարք իրադարձությունների գարգացման նոր տեսակետներ ու թվագրություն: Նման մոտեցումը թույլ է տվել XI-XIII դդ. ծավալված աշխարհաքաղաքական գործընթացներում առանձնացնել Անտիոքի ու Կիլիկիայի ներգրավածության աստիճանը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿՂԲՆԱՊՅՑՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՍ ՀԱՄԱԴՐԱ
ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ: Աշխատանքի հաճար հիմք են ծառայել բազմաթիվ սկզբնադրյուրներ, որոնք ըստ լեզվական պատկանելության, բաժանել ենք հայկական, ասորական, բյուզանդական, լատինական և արաբական խմբերի:

Ժամանակի դեպքերի ու գործիքների մասին իր առժամանակավասուրյամբ շահեկանորեն ընգծվում է երեք մասից բաղկացած Մատթեոս Ուրիհայեցու «Ժամանակագրությունը»¹: Այս անդրադառնում է Առաջավոր Ասիայում 952 թ. մինչև 1130-ական թվականների կեսերը կատարված տեղաշարժերին: 960-1270 թթ. մասին եզակի տվյալներ է պարունակում Սնբու Սապրապետի «Տարեգրությունը»²: Ֆրամների ու հայերի փոխհարաբերությունների նկարագրություններով հագեցած են նաև Կիրակոս Գանձակեցու³, Սամուել Անեցու⁴, Վարդան Արեւելցու⁵, պատմությունները: Կարևոր տեղեկություններ գնտում ենք Կիլիկիայում գրված հիշատակարաններում ևս⁶: Հայկական

¹ Մատթեոս Ուրիհայեցի, Ժամանակագրութիւն, գրաքար բնագիրը Մ. Մելիք-Ադրամյանի և Ս. Տեր-Միքայելյանի, աշխարհաքարզմ., ծանոթություններ Հ. Ս., Բարթիկյանի, Երևան, 1991:

² Ամբատայ Սպարապետի Տարեգրը, Վենետիկ, 1956:

³ Կիրակոսի Գանձակեցոյ, Պատմութիւն Հայոց, աշխատ. Վ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961:

⁴ Սամուելի քահանայի Անեցոյ, Հաւաքմոնք ի գրոց պատմագրաց, յավելումներով եվ ծանօթութիւններով Ա. Տեր-Միքելյան, Վաղարշապատ, 1893:

⁵ Վարդանան Վարդապետ, Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկի, 1862, De Vardan le Grand, L'histoire universelle, Recueil des historiens des croisades (այսուհետ՝ RHC), Doc. arméniens, t. 1, Paris, 1869, pp. 431-443.

⁶ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Խաչիկյան Լ. Ս., Երևան, 1950, Մանր Ժամանակագրություններ (այսուհետ՝ ՄԺ) XIII-XVIII դդ., կազմ. Հակոբյան Վ. Ա., հ. 1, Երևան, 1951, հ. 2, Երևան, 1956:

աղբյուրների ցանկում են ընդգրկվում նաև որոշ լատիներեն ու հին ֆրանսերեն տարեգրություններ, որոնցից հատկապես ընգծելի է «Գործք Կիպրացոցը»⁷:

Սորովան հեղինակները հաճախ լիարժեք պատկերացում չունենալով արևմտաեվրոպական իրականության մասին, փորձում էին դրանք փոխադրել արևելյան քրիստոնեական համակարգ: Խաչակրաց թեմային առնչվող մանրանմասներ պարունակում են Միջայի Ասորու պատմությունը⁸, Բար Հերեոսի ժամանակագրությունը⁹ և Անանուն Ասորացու երկը¹⁰:

Բյուզանդական աղբյուրների շարքում առանձնահատուկ տեղ ունի Աննա Կոմնենոսի «Ալեքսիատան»¹¹, որը գրված է դեպքերի մասնակիցների հուշերի ու արքունական փաստաթղթերի հիման վրա: Կայսրեր Հովհաննես II (1118-1143 թթ.) և Մանուել I (1143-1180 թթ.) Կոմնենոսների քաղաքականությունը լուսաբանող կարևոր աղբյուրներ են Հովհաննես Կիմնամոսի «Համառօտ պատմությունը»¹² և Սիկիստան Հոնիատեսի «Պատմությունը»¹³:

Լատինական կամ ֆրանկան աղբյուրների շարքում առանձնանում է Գիյոն (Ուիլիամ) Տուրացու տարեգրությունը¹⁴, որը ներկայացնում է 1095-1184 թթ. առանցքային դեպքերը: Այդ շրջանի մասին կարևոր տվյալներ պահպանվել են նաև Ռայմոնդ Աժիլացու¹⁵, Ֆուլսերի Շարտրացու¹⁶, Ռաուլ Կանեցու¹⁷, Արերու դ'Աքսացու (Ասխենացի)¹⁸, աշխատություններում: Խաչակրաց պետությունների երկրորդ շրջանի պատմությունը նկարագրող հիմնական աղբյուրը Գիյոն Տուրացու պատմության շարունակությունն է: «Հերակլեսի պատմություն» անունը ստացած այդ հուշարձանը մենք հանդիպում ենք և՝ որպես էռուովի, և՝ որպես Բեռնար

⁷ Les Gestes des Chiprois, Recueil des histoires croisades, Doc. arméniens, t. 2, Paris, 1906, pp. 651-872.

⁸ Михаил Сиреиц, Хроника, пер. Гусейнов Р. А., Письменные памятники Востока, Москва, 1973-1979, Սիլվայլ Ասորի, Ժամանակաբութին, Երուսաղեմ, 1871:

⁹ Bar Hebraeus, The chronology of Gregory Abu'l Faraj, trans. Wallis Budge A., Oxford, 1932, repitend New Jersey, 2003.

¹⁰ Անանուն Եղեսացի, Ժամանակագրություն, թարգ. և ծանոթություններ Տեր-Դեսրոսյան Լ. Հ., Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 12, Ասորական աղբյուրներ, գիրք Բ, Երևան, 1982:

¹¹ Анна Комнина, Алексиада, под ред. Любарской Я. Н., Москва, 1965.

¹² Иоанн Киннам, Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов, под ред. Карпова В. Н., СПБ, 1859.

¹³ Никита Хониат, История, т. 1, под ред. Долоцкого В. И., СПБ, 1860, т. 2, под ред. Чельцовы Н. В., СПБ, 1862.

¹⁴ Willermi Tyrensis Archiepiscopi, Historia rerum in partibus transmarinis gestarum, RHC, Hist. occid., t. 1, Paris, 1844.

¹⁵ Raimundi de Aguilera, canonici Podiensis, historia Francorum qui cuperunt Iherusalem, RHC, Hist. occidentaux, t. 3, Paris, 1866, p. 231-310.

¹⁶Foulcher de Chartres, l'Historia Hierosolymitana, par. Guizot M. F., Paris, 1825, URL:<http://www.templiers.net/foulcher-de-chartres/>, (21.09.2013).

¹⁷ Raoul De Caen, Faits et gestes du Prince Tancrede, par. Guizot M., t. 23, Paris, 1825, Gesta Tancredi in expeditione Hierosolymitana, auctore Rudolfo Cadomensi, ejus familiari, RHC, Hist. occidentaux, t. 3, Paris, 1866, pp. 587-716.

¹⁸ Albert D'Aix, Historie des faits et gestes dans les régions d'Outre Mer, par. Guizot M. F., t. 21, Paris, 1824, Alberti Aquensis, Historia Hierosolymitana, RHC, roisades, Hist. occidentaux, t. 4, Paris, 1879, pp. 265-714.

Գանձապահի, և՝ որպես նրանց համատեղ գրչին պատկանող աշխատություն¹⁹: Անտիոքի դքսության ու Կիլիկյան Հայաստանի փոխարաբերությունների ավարտական փուլի մասին տեղեկություններ գտնում ենք ժոֆրուա դե Վիլհարդուէնի²⁰ և ժան դե Ժունվիլի²¹ պատմություններում:

Արաբերենով գրված ամենահայտնի պատմություններից մեկը իրն ալ-Կալամիսի «Դամասկոսյան տարեգրությունն» է²²: Աշխատությունը, լուսաբանելով 1097-1160 թթ. իրադարձությունները, կարևոր տվյալներ է ներկայացնում Հայեաի Էմիրների, Դամասկոսի արաբեկների, Անտիոքի դքսության և Երուսաղեմի թագավորության վերաբերյալ: Հաջորդ արաբ խոչոր պատմիչն իրն ալ-Ասիրն է, որի գրչին պատկանում է «Լիակատար պատմությունը»²³: Նրանում տեղ են գտնվում մանրանամաներ Մոսուլի, Հայեաի, Ուումի սուլթանության, հայկական իշխանությունների, խաչակրաց պետությունների, և մասամբ Բյուզանդիայի, փոխարաբերությունների մասին: Հիշարժան են նաև Ուսանա իրն Մունկիզի «Խորատական գիրքը»²⁴, Կամալ աղ-Դիմի «Հայեաի պատմությունը»²⁵, Աբրու-Լ-Ֆիդայի «Ժամանակագրությունը»²⁶: Արաբական մյուս աղբյուրներն անհամեմատ ավելի քիչ տեղեկություններ են պարունակում թեմայի մասին:

Խաչակրաց արշավանքների նկատմամբ ֆրանսիական պատմագիտության առանձնակի վերաբերմունքը ծևավորվել է դեռևս Վերածննդի շրջանից, բայց շրջադարձային եղավ XIX դ.: Աչքի են ընկնում հատկապես Էղուարդ Դյուլորիեի²⁷, Վիկտոր Լանգուայի²⁸ աղբյուրագիտական գործերը, որոնք տարբեր երկրների ծերագրապահոցներից վեր են հանել և թարգմանել խաչակրաց պետությունների ու Կիլիկիայի պատմությանը վերաբերվող բազմաթիվ փաստաթղթեր: XI-XII դդ. Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականության լուսաբանման հարցերում եղակի է Ֆերդինանդ Շալանդրոնի ուսումնասիրությունը²⁹, սակայն հայերի հետ խաչակիրների առնչություններն իրական գիտական քննարկման առարկա

¹⁹ Bernard le Trésorier. Continuation de Guillaume de Tyr, par. Guizot M. F., Paris, 1824, L'estoire de Eracles empereur, RHC, Hist. occidentaux, t. 2, Paris, 1859, Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier, par. Mas-Latrie de L., Paris, 1871, La continuation de Guillaume de Tyr (1184-1197), par. Morgan M. R., Paris, 1982.

²⁰ Жофруа де Виллардуэн, История завоевания Константинополя, пер. Погоцка И. Е., Москва, 2008.

²¹ Жан де Жуанвиль, Жизнь Людовика Святого, пер. Погоцка И. Е., Москва, 2008.

²² Ибн-Каланиси, Дамасские хроники крестоносцев, пер. Гибб Г., Москва, 2009.

²³ Իրն Ալ-Ասիր, Լիակատար պատմություն, հատված. թարգ. և ծանոթություններ Տեր-Ղունդյան Ս. Ն., Օստար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 11, Արաբական աղբյուրներ, գլոր F, Երևան, 1981:

²⁴ Սամա իբն Մունկիզ, Книга назидания, под. ред. Крачковского И., Москва, 1958.

²⁵ Kamal ad-Din, Extracts de la chronique d'Alep, RHC, Hist. orientaux, t. 3, Paris, 1884, pp. 577-694.

²⁶ Աբրու-Լ-Ֆիդա, Ժամանակագրություն, Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան Երկրների մասին, կազմ. Նալբանդյան Հ. Թ., Երևան, 1965, էջ 211-291:

²⁷ RHC, Documents arméniens, t. 1, par. Duleurier Édouard, Paris, 1869.

²⁸ Le trésor des chartes d'Arménie, par. Langlois V., Venise, 1863.

²⁹ Chalandon F., Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118), Paris, 1900, Chalandon F., Les Comnènes, Études sur l'empire Byzantin au XI et au XII siècles, Jean II Comnène (1118-1143), et Manuel I Comnène, (1143-1180), Paris, 1912.

դարձան Ուենե Գրուտի³⁰ և Կլոդ Կաէնի³¹ շնորհիվ: Վերջին շրջանում աճել է հետաքրքրությունը Կիլիկյան Հայաստանի և խաչակրաց պետությունների միջև ծևակորված հասարակական կապերի նկատմամբ: Ժան Ուշարը³² ուշադրություն է հրավիրում խաչակիրների ու տեղաբնակ ժողովուրդների հարաբերություններին, իսկ Սարի-Ամնա Շեվալիերի հետազոտությունները³³ նվիրված են հոգևորասպետական միաբանությունների գործունեությանը: Հայ իշխանների դերակատարությունը նորովի քննվում է ժերար Դեդեյանի³⁴, Կլոդ Մութաֆյանի³⁵ աշխատություններում:

Ամերիկյան ու բրիտանական պատմաբաններն ավելի հաճախ կենտրոնացած են խաչակիրների ռազմաքաղաքական կառույցների վրա: Այս առումով նշանակալի են Բերնարդ Համիլտոնի³⁶, Մթիվեն Ռանսիմանի³⁷ ու Քեննեթ Սերոնի³⁸, Սիրարփի Տեր-Ներսիսյանի³⁹ ուսումնամիարությունները:

Ուսումնամունք Լատին Արևելքի խնդիրներն առաջին անգամ տեղ գտան ֆեոդոր Ռուսակուր⁴⁰, Ալեքսանդր Վասիլիկի⁴¹ մենագրություններում: XX դդ. 60-70-

³⁰ Grousset R., Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem, t. 1, Paris, 1934, t. 2, Paris, 1935, t. 3, Paris, 1936, (հատված թագմ. Տեր-Պետրոսյան Լ. Հ., Խաչակիրները և հայեր, հ. Ա, Երևան, 2005, էջ 195-327), Grousset R., L'Empire du Levant: Histoire de la Question d'Orient, Paris, 1949.

³¹ Cahen C., La Syrie du nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche, Paris, 1940, Cahen C., Un document concernant les Melkites et les Latin d'Antioche au temps des Croisades, Revue des études Byzantines, Paris, 1971, t. 29, pp. 285-292, Cahen C., La diplomatie orientale de Byzance face à l'apoussée seljukide, Byzantium. Revue Internationale des Études Byzantines, Bruxelles, № 35 (1965), pp. 10-15.

³² Ришар Ж., Латино-Иерусалимское королевство, перев. с фр. Карапчинского А. Ю., СПБ, 2002, Richard J., La Papauté et missions d'Orient au Moyen Age (XIII-XV siècle), Collection de l'Ecole de Rome 33, Rome, 1977.

³³ Շեվալիեր Սարի-Ամնա, Կիլիկյան Հայաստանի և հոգևորասպետական միաբանությունների փոխհարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 2007, Chevalier Marie-Anne, Les réactions des ordres religieux-militaires face aux invasions mongoles au Proche-Orient, Le Bilād al-Śām face aux mondes extérieurs, Beyrouth, 2012, pp. 399-425.

³⁴ Dédéyan G., Les pouvoirs arméniens dans le Proche-Orient Méditerranéen (1068-1144), Thèse pour le Doctorat, t. 1-4, Paris, 1990, Dédéyan G., Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés: étude sur les pouvoirs arméniens dans le Proche-Orient Méditerranéen (1068-1150), t. 1, 2, Lisbonne, 2003, Dédéyan G., L'immigration arménienne en Cappadoce au XI siècle, Byzantium, 45 (1975), pp. 41-117, La Chronique attribuée au connétable Smbat, par. Dédéyan G., Paris, 1980, Dédéyan G., (dir.), Histoire du peuple arménien, Toulouse, 2007.

³⁵ Մութաֆյան Կ. Զ., Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, Երևան, 2001, Mutafian Cloude, L'Arménie du Levant (XIe – XIVe siècle), 2 vol., Paris, 2012, Մյաֆքն Կ. Յ., Последнее королевство Армении, Москва, 2009.

³⁶ Hamilton B., Ralph of Domfront, patriarch of Antioch (1135—1140), Univer. of Nottingham, № 28 (1984), pp. 1-22.

³⁷ Runciman S., A history of the Crusades, London-New York, t. 1, 1951, t. 2, 1952, t. 3, 1954.

³⁸ Setton Kenneth M., A History of the Crusades, t. 2, The Later Crusades 1189-1311, Wisconsin, 1969.

³⁹ Տեր-Ներսիսյան Ս. Ա., Կիլիկյան Հայաստանի թագավորությունը, հ. 2, Լոնդոն, 1969, հատված, թարգ. Տեր-Պետրոսյան Լ. Հ., Խաչակիրները և հայեր, հ. Ա, Երևան, 2005, էջ 381-411:

⁴⁰ Успенский Ф. И., История Византийской империи XI-XV вв., Восточный вопрос, Москва, 1997, Успенский Ф. И., История крестовых походов, Москва, 2001.

ական թթ. Ալեքսանդր Զաբորյովի կողմից լուրջ աշխատանք կատարվեց այդ հատուկենու գործերը համարելու ուղղությամբ⁴²: Այստեղ կարևոր են նաև Ալեքսանդր Կաժդանի⁴³, Վալերի Ստեպանենկոյի⁴⁴, Վիադա Հարությունովա-Ֆիդայանի⁴⁵ գործերը:

Հայենական պատմագրության մեջ հայերի ու խաչակիրների փոխհարաբերություններն առաջին անգամ շոշափել է Վենետիկյան Մխիթարյան միաբանության հայր Միքայել Զամյանի «Հայոց Պատմություն»-ում⁴⁶: Աշխատության երրորդ գրքում ամբողջությամբ ներկայացվում է 1080-1375 թթ. Կիլիկիայում ստեղծված հայկական պետության պատմությունը և նրա արտօաքն քաղաքականությունը: Մ. Զամյանի գործի հետ եզակի դարձան նաև Ղևոնդ Ալիշանի կորողային «Սիսուան»⁴⁷, և Սաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի «Ազգապատում»⁴⁸ աշխատությունները:

Կիլիկյան Հայաստանի պատմության ուսումնասիրությունը հատկապես մեծ վերելք ապրեց XX դ. 50-ական թթ. սկսած: Ընդ որում, եթե Գրիգոր Միքայելյանի⁴⁹, Ալեքսեյ Սյուրիհայանի⁵⁰ և Սարգսի Բոռնազյանի⁵¹ հետազոտություններն առավելապես նվիրված են Հայոց պետականությանն ու տիրող սոցիալ-

⁴¹ Васильев А. А., Латинское владычество на Востоке. Эпоха Никейской и Латинской империй (1204-1261 гг.), Петроград, 1923, Васильев А. А., История Византийской империи, т. 2, СПБ, 2000.

⁴² Заборов М. А., Введение в историографию крестовых походов (латинская хронография XI-XIII вв.), Москва, 1966, Заборов М. А., История крестовых походов в документах и материалах, Москва, 1977, Заборов М. А., Крестоносцы на Востоке, Москва, 1980.

⁴³ Каждан А. П., Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI-XII вв., Ереван, 1975.

⁴⁴ Степаненко В. П., Византия в международных отношениях на Ближнем востоке (1071-1176), Свердловск, 1988, Степаненко В. П., Киликийский вопрос в международных отношениях в 50-70-х годах XII в., Византийский Временник (պատմություն) BB, Москва, 1991, т. 52, с. 127-135, Степаненко В. П., Равнинная Киликия во взаимоотношениях Антиохийского княжества и княжество Рубинидов в 10-40-х годах XII в., BB, Москва, 1988, т. 49, с. 119-126.

⁴⁵ Арутюнова-Фиданян В. А., Армяне-Халкидониты на восточных границах Византийской империи (XI вв.), Ереван, 1980, Арутюнова-Фиданян В. А., Армяно-Византийская контактная зона, результаты взаимодействия культур (X-XI вв.), Москва, 1994.

⁴⁶ Զամյեան Մ., Պատմութին Հայոց ի սկզբանէ աշխարիի մինչև ցամ Տեառն 1784 ըստ աւադելոյ այլեւայլ. հ. Գ, Վենետիկ, 1786, (օստագործվել է 1984 թ. Երևանի վերաբարձրակությունը):

⁴⁷ Ալիշան Դ., Սիսուան: Համագործին Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեռն Մեծագործ: Հաւաքեալ ի Հ. Ղենոնիքա Վ. Մ. Ալիշան Յուլստն Միխթարյա, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1885:

⁴⁸ Օրմանեան Սաղաքիա, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկզբէն մինչեւ մեր օրերը, հ. Ա. մաս Գ, Պէյրութ, 1959, հ. Բ, մաս Ս, Պէյպութ, 1960:

⁴⁹ Микаелян Г. Г., История Киликийского Армянского государства, Ереван, 1952.

⁵⁰ Сукасаян А. Г., История Киликийского армянского государства и права (XI-XIV), Ереван, 1969.

⁵¹ Բոռնազյան Ս. Վ., Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան Հայկական պետությունում XII-XIV դդ., Երևան, 1973, Բոռնազյան Ս. Վ., Խաչակիր Օրդենների և Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական առնչությունների պատմությունից, ՊԲՀ, Երևան, № 3 (1963), էջ 175-184:

տնտեսական միջավայրի լուսաբանմանը, ապա Երվանդ Քասանու⁵², Մանվե Չոլլայանի⁵³ աշխատություններն ավելի շատ միտված են Կիլիկիայի Վարած արտաքին քաղաքականությունը Անոնիայացնելուն: Այստեղ անուրանավի են նաև Հրազ Բարթիկյանի⁵⁴, Ազատ Թոգոյանի⁵⁵, Վահան Տեր-Ղևոնյանի⁵⁶ գործերը, իսկ Լատին Արևելքի հետ Կիլիկյան Հայաստանի ունեցած իրավական, քաղաքական, առևտորային հարաբերությունների բազմաթիվ կողմերը բացահայտելուն օգնում են Լևոն Տեր-Պետրոսյանի⁵⁷, Գագիկ Հարությունյանի⁵⁸ և Զոհրաբ Գևորգյանի⁵⁹ ուսումնասիրությունները:

ԱՏԵՆԱՍՈՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵԿ ՀԱՄԱՊՈ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Աշխատանքը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից, եզրակացությունից, օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գիտական ուսումնասիրությունների ցանկից:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ իհմնավորված է ատենախոսվող թենայի արդիականությունը և գիտական նորույթը, ներկայացված են հետազոտության նպատակն ու խնդիրները, ինչպես նաև՝ ատենախոսության ժամանակագրական սահմանները և օգտագործված սկզբնաղբյուրների, գիտական ուսումնասիրությունների համառոտ տեսությունը:

⁵² Քասունի Ե. Հ., Կիլիկյան հայկական իշխանապետութիւնը Մերձաւոր Արևելքի քաղաքական հոլվոյիրին մեջ (1080-1137), Պէյրութ, 1974, Քասունի Ե. Հ., Ռուբէն Գ. Իշխանապետ և իր կտակը, Պէյրութ, 1987:

⁵³ Զովայան Մ. Վ., Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, /գիրք Ա/ , Երևան, 1990:

⁵⁴ Բարթիկյան Հ. Ա, Առաջին երեք Բագրատունի թագավորների այսպես կոչված «Բյուզանդական» թագի մասին, ՊԲՀ, № 3 (2001), էջ 142-171, Բարթիկյան Հ. Ա, Գվիդոն Լուսինյանը Բյուզանդիայում և Կիլիկյան Հայաստանում, «Աշտանակ» տաեգիրք, Երևան, 1998, հ. Բ, էջ 134-144, Բարթիկյան Հ. Ա, «Դաշնան թուրթ», կազմը, ստեղծման ժամանակը, հեղինակն ու նպատակը, ՊԲՀ, № 3 (2004), էջ 65-116, Բարթիկյանի աշխատությունների ամբողջական շարքը տե՛ս Բարթիկյան Հ. Ա, Հայ-Բյուզանդական հետազոտություններ, (այսուհետ՝ ՀԲհ), հ. Ա և Բ, Երևան, 2002, հ. Գ, Երևան, 2006:

⁵⁵ Բողոյան Ա. Ա., Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Հայաստանը ԺԲ դարի 30-70-ական թթ., Երևան, 1988, Բողոյան Ա. Ա., Հայ միջնադարյան իրավունքի պատմության հուշարձանները, Էջմիածին, № Է-Ը, (2006), էջ 90-108, Կիլիկյան Հայաստանը սահմանակից պետական միավորների ընկալվումներում, խմբ. Բողոյան Ա. Ա., Երևան, 2016:

⁵⁶ Տեր-Ղևոնյան Վ. Ա., Կիլիկյան Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքի արարական երկրները 1145-1226 թթ., Երևան, 1994, Տեր-Ղևոնյան Վ. Ա., Կիլիկյան Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը XII դ-ի վերջին, ՊԲՀ, Երևան, № 1 (2010), էջ 114-128, Տեր-Ղևոնյան Վ. Ա., Կիլիկյան Հայաստանն ու Սիրիան XII դարի 40-70-ական թթ., ՊԲՀ, № 2 (1986), էջ 122-129:

⁵⁷ Տեր-Պետրոսյան Լ. Հ., Խաչակիրները և հայերը, հ. Ա, Երևան, 2005, հ. Բ, Պատմա-քաղաքական հետազոտություն, Երևան, 2007:

⁵⁸ Հարությունյան Գ. Ա., Դիտողություններ Կիլիկիայում հայկական պետականության առաջացման հարցի շուրջ, Հայոց Պատմության Հարցեր, №6, Երևան, 2005, էջ 216-247, Հարությունյան Գ. Ա., Եկեղեցական արտօների զահերեցության խնդիրը Աքքայի ժողովում (1263 թ.), ՊԲՀ, Երևան 1999, № 2-3, էջ 250-261, Հարությունյան Գ. Ա., Կիլիկյան Հայաստան-Ֆրանսիա, (զուգահեռներ կենտրոնական կառավարման համակարգերի միջև), «Պատմություն և կրթություն» գիտաժենական և մեթոդաբանական հանդես, Երևան, 2005, էջ 79-95:

⁵⁹ Գևորգյան Զ. Հ., Կիլիկյայի հայկական պետությունը միջերկրածովյան առևտորի համակարգում XIII-XIV դդ, Երևան, 2015:

Առաջին գլուխը, որը վերնագրված է «ՄԵՐԶԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԸ XI – XII Դ. ՍԱՀՄԱՆԱԳԾԻՆ. ԽԱՉԱԿՐԱՑ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ», քննության է առնում Մերձավոր Արևելքում XI–XII դդ. տեղի ունեցած աշխարհաքաղաքական տեղաշարժերը, որոնց արդյունքում տարածաշրջանը անձանաչելիորեն կերպարանափոխվեց: X–XI դդ. մերձավորարևելյան միջավայրը ներկայանում էր որպես բազմաթեզու, տարակրոն ժողովուրդների տարածաշրջան, որին հատուկ էր իրադարձությունների զարգացման աննախադեպ արագությունը: Առաջին ենթագլուխը վերնագրված է «ԲՅՈՒԹԱՆՈԱԿԱՆ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ, ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ ԵՎ ՄԱԿՍԵՆԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԻՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ՀԱՍՎԱՐԳԵՐԻ ԱՌԱՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ»: Ենթագլուխ ներկայացված է Մերձավոր Արևելքում թյուրքական, ապա խաչակրաց արշավանքների հետևանքով կազմակերպված պետական միավորումներում գյուղական ունեցող իրավական համակարգերի յուրահատկությունները:

1071 թ. Մանագկերտի ճակատամարտում Բյուզանդական կայսրության պարտությունից հետո նրա արևելյան տարածքները վերածվեցին թյուրքական ասպատակությունների թատերաբեմի: Մերձավոր Արևելքում Բյուզանդիայի նախկին ազդեցության մասին այլևս վկայում էին Ասորիի, Պաղեստինի, Կիլիկիայի քաղաքներում կենտրոնացած հունական համայնքները և Հույն Ուղղափառ եկեղեցու համակարգում ներգրավված պատրիարքությունները:

Թյուրքական ասպատակությունների կարևորագույն հետևանքներից մեկը ջիհադի գաղափարի վերահմաստավորումն էր: Եթե մինչ այդ ջիհադ հայտարարելը և գլխավորելը բացառապես խալիֆի մենաշնորհն էր, ապա այժմ դրա նախաձեռնությունն անցնում էր մահմեդական զինվորականությանն ու սուլթանին: Այս հանգամանքը միանգամայն այլ հարթություն էր տեղափոխում դեռևս արաբական նվազումների ժամանակներից ձևավորված քրիստոնյանահմեդական հարաբերությունները:

Այս իրադարձություններն արագացրեցին Արևմտյան Եվրոպայում նախապատրաստվող խաչակրաց արշավանքների կազմակերպումը, որոնցից առաջինը տեղի ունեցավ 1096–1099 թթ.: Արդեն առաջին խաչակիրների հետ հայերը նկատելի համագործակցություն ծավալեցին:

Անտիոքի գրավումից հետո՝ 1098 թ., Բոհեմունդ Տարենտացին հօչակվեց Անտիոքի պրինց: Դքսության էական տարբերությունը մյուս լատինական պետություններից կարելի է հանձնել նրա էթնիկական կազմը: Համադրելով տեղեկությունները՝ մենք իհմք ենք ստանում պնդելու, որ դքսության խոշոր քաղաքներում բնակչության իիմնական մասն ուղղափառ հույներ ու հայեր էին: Դեպի Արևելք կատարված բոլոր հունական արշավանքները հետապնդում էին ուղղափառ աթոռի վերականգնման հստակ ծրագիր:

Անտիոքի պարագայում լատին թագավորները նմանվում էին քրիստոնեական դաշնության պրեգիենտի. նրանց հասցված օգնությունը, աղյուրներում անվանվում է «հայրական խնամք», այլ ոչ այլգերենի պարտավորությունների կատարում: Դուքսն ավելի շատ «հավատարին» էր, քան «վասալ»: Անտիոքում

Կիրառվում էին «Անտիոքի ասիզները», որն ավելի մեծ իրավունքներ էր Վերապահում դրսին, քան «Երուսաղեմի ասիզները» թագավորին⁶⁰:

Երկրորդ «ՊԱՅՔԱՐ ՂԱՇՏԱՅԻՆ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՄԱՐ» ենթագլուխ ներկայացվում է այդ կարևոր հանգուցակետի նկատմամբ հավակնություններ ցուցաբերող Բյուզանդիայի, Անտիոքի դքսության և Կիլիկիայի հայ իշխանների միջև ծավալված պայքարը: Կարելի է փաստել, որ Դաշտային Կիլիկիայի համար պայքարը կանխորոշված էր, քանի որ և Կայսրությունը, և նորաստեղծ դքսությունը և հայկական կողմը ձգտում էին իրենց ձեռքում պահել Կիլիկիայի առանցքային շրջանները: Այդ տարածքները Բոհեմոնդի կողմից իր իշխանության հիմնադրումից ի վեր Անտիոքի դքսերը դիտարկում էին որպես դքսության անխօնի մաս: Անտիոքում ու Կիլիկիայում դիրքերը վերականգնելու համար բյուզանդական արքունիքը մի քանի անգամ կազմակերպեց ռազմական արշավանքներ, դիմեց տարաբնույն խարդավանքների, քայլ ցանկալի արդյունքի չհասավ: Հանրագումարի բերելով մեզ հասած աղբյուրների տվյալները, հանգում ենք այն եղրակացության, որ Դաշտային Կիլիկիայի համար պայքարը մինչև 1137 թ. փոփոխակի հաջողություններով կիմնականում ընթանում էր Բյուզանդիայի և Անտիոքի դքսության միջև, որին միջամտում էին նաև Կիլիկիայի Ուութինյան իշխանները:

Երրորդ ենթագլուխ «ԿԻԼԻԿԻԱՅԻՆ ԵԿ ԱՆՏԻՉԵՐՈՒՄ ԳԵՐԱԿԱՅՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԵՐՍԿԱՎԱԾԵԼՈՒ ԲՅՈՒԶԱՍԴԻԱՅԻ ՓՈՐՁԵՐԸ» ներկայացվում են Բյուզանդիայի կայսրեր Հովհաննես II (1118-1143 թթ.) և Մանուել I (1143-1180 թթ.) Կոմնենոսների համար ջանքերը վերանվաճելու և հնազանդեցնելու Կիլիկիայում ու Անտիոքում հաստատված արքունիքները: 1137 և 1142 թթ. Հովհաննես II-ի արևելյան արշավանքները վտանգի տակ էին առել Ուութինյանների գրյուրյունը ընդհանրապես, սակայն նրանք ուժ ունեցան ոչ միայն վերականգնելու իշխանությունը, այլև ընդարձակվելու դեպի Դաշտային Կիլիկիա: Մանուել Կոմնենոսը չհաշտվելով Ասորիքում և Կիլիկիայում ունեցած դիրքերի կորստի հետ՝ 1158 թ. նորից շարժվում է արևելք: Չնայած շրնջալից հարամակմերին, կայսրը ստիպված էր բավարարվել միայն հայ իշխանների և Անտիոքի դքսի կողմից Բյուզանդիայի անվանական գերակայության ձանաշմաբ:

Կոստանդնուպոլիսի քաղաքականությունը հետևանք հանդիսացավ Անտիոքի և Կիլիկիայի ժամանակավոր մերձեցման: Այդ կարձատն համազործակցության մյուս պատճառը Հալեպի աթարեկության կողմից սպառնացող մեծ վտանգն էր: Սակայն դաշնակցային հարաբերություններն ավարտվեցին իշխան Ալեհի (1170-1175 թթ.) կողմից խաչակիրների նկատմամբ թշնամական դիրքորոշում որդեգրելու հետևանքով, իսկ 1176 թ. սեպտեմբերին Սիրիոկեֆալոնի ձակատամարտում Ուումի սովորանությունից կրած Բյուզանդիայի պարտությունը փոխեց իրերի դասավորությունը ողջ տարածաշրջանում: Ուութինյանները, խոսանավելով տարբեր ուժերի միջև, կարողացան աստիճանաբար դուրս գալ Բյուզանդիայի ստորակայի կարգավիճակից, ապա օգտվելով լատին պետությունների դժվարություններից, հավակնություններ հանդես բերեցին հարևան դքսության նկատմամբ:

⁶⁰ Ассизы Антиохийские, пер. Папоянна А., Фаэмпէր Մատենադարանի, Երևան, 1958, № 4, էջ 338-352 հմտու. Ассизы Иерусалимского королевства, Стасюлевич М. М., История средних веков. Крестовые походы (1096-1291), 3-е изд., Москва, 2001, с. 569-573.

«ԱՆՏԻՈՔ-ԿԻԼԻԿԻԱ ՓՈԽՀԱՐՍԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՈՒԹԵՆ ԻՎ ԵՎԿՈՆ II-Ի ՕՐՈՔ» խորագիրը կրող գլուխը կազմված է երեք ենթագլուխներից:

Առաջին ենթագլուխում՝ «ՈՈՒԹԻՆՑԱՍԱՆՆԵՐԻ ԱՄՐԱՊՆՈՒԹՅՈՇ ՂԱՇՏԱՅԻՆ ԿԻԼԻԿԻԱՑՈՒՄ ԵՎ ԱՆՏԻՈՔԸ ՄԻԱՑՆԵԼՈՒ ՆԱԽԱՐԱՅԱԼՆԵՐՈՅ», խոսվում է Դաշտային Կիլիկիայի համար փոփոխակի հաջողություններով մոտ հարյուր տարի ընթացող պայքարի վերջնական փուլի մասին, որն ավարտվեց վիճելի տարածքների վրա հայկական իշխանության հաստատմամբ:

Անտիոքի դրսության թուլացումը ձանապարհ էր հարթում Կիլիկիայի անվանական կախվածությունը չեղոքացնելու համար: Վերջին հանգամանքը Լևոնից պահանջում էր ունենալու ոչ պակաս տիտղոս, քան կրում էին Անտիոքի դրսերը: Այս կապակցությամբ Կ. Կաէնը կասկածի տակ դնելով 1194/5 թ. Սոսն Բոհեմոնիդի վասալական երդումը դեռևս իշխան Լևոն II-ին՝ շշշտում է, որ այդնցը չէր կարող հասարակ իշխանի ստորակա դաշնալ⁶¹: Ուստի Լևոնը Արմուտքից սպասվող արքայական թագը դիտարկում էր որպես Անտիոքի դրսության նկատմամբ գերակայություն ստանալու ու անվանապես խաչակրաց Արևելի մաս դաշնայի միջոց: Նա լավ հասկանալով Անտիոքի լատին բարոնների և Եկեղեցու դիրքորոշման կարևորությունը և խուսափելու համար հետագայում խաչակրաց իշխանության միացման կապակցությամբ նրանց կողմից սպասվող հավանական անհամաձայնությունից, 1198 թ. թագադրվում է ինչպես հայկական, այնպես էլ լատինական ծիսակարգերին համապատասխան: Ստեղծված քաղաքականադապանարանական պայքարում ի հայտ է գալիս «Ղաշանց թուղթ» կոչվող փաստաթուղթը, որում ամրագրվում էր Հռոմի պապի կողմից ժամանակին Հայոց հայրապետության Վրաց, Աղվանից Եկեղեցների կաթողիկոսների, Երուսաղեմի, Անտիոքի և Ակերսանորիայի պատրիարքների ծերնարդության իրավունքը հանձնելու պատմությունը: Փաստորեն, հաստատվելով Դաշտային Կիլիկիայում և փորձելով լյանքի կոչել «Ղաշանց թուղթով» ամրագրված գաղափարները, Լևոնը լուծում էր մի քանի խնդիրներ.

ա. Օրինականացնում էր Անտիոքի նկատմամբ նկրտումները,

բ. Հիմնավորում հայոց և լատին Եկեղեցների միությունը,

գ. Խաչակիրների հնարավոր հավակնություններից հեռու պահում Մերձավոր Արևելքում առկա հայկական միջավայրը:

Երկրորդ՝ «ԱՆՏԻՈՔԻ ՀԱՄԱՐ ՄՊՎԱԾ ՈԱԶՄԱՔՍԱԲԱԿԱՆ ԵՎ
ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՅՔԵՐԸ 1198-1219 թթ.» ենթագլուխում ներկայացվում են Անտիոքի դրսության նկատմամբ գերակայություն սահմանելու համար հայկական պետության կողմից ծերնարկված ռազմաքաղաքական գործողությունները: Անտիոքի ժառանգության համար Լևոն Սեծագործ թագավորի ու Բոհեմոնիդի IV Միհականու միջև 1201-1219 թթ. մղված պատերազմը, թերևս առավել ուսումնասիրված շրջանն է Կիլիկիա-Անտիոքյան փոխարաբերությունների պատմության մեջ: Հաշվի առնելով սույն փաստը՝ ատենախոսության շրջանակներում ավելի շատ անդրադարձ է կատարվել այն հանգամանքների ծևավորմանը, որոնք 1201 թ. Լևոնի համար ստեղծել էին Անտիոքն իր թագավորությանը միացնելու «օրինական» հնարավորությունը: Վերջինիս առանցքը 1194/5 թ. Սակայն պայմանագիրն էր, որով հայոց արքայարտուստը Ակիսի և Անտիոքի գահաժառանգ Ռայմոնդի որդի Ռայմոնդ-Ռուբենը պետք է ժառանգեր և Անտիոքի, և Կիլիկիայի գահը:

⁶¹ Cahen C., La Syrie du Nord à l'Époque des Croisades et la Principauté Franque d'Antioche, p. 586.

Այս համատեքստում քննության են առնվել Սսի պայմանագրին նախորդած միշտ դեպքեր ու իրողություններ: Սասանավորապես խնդրահարույց է Ույամունը-Ռուբենի կարգավիճակին վերաբերվող աղբյուրների տեղեկությունները: Նա սկզբում ընկալվում էր սոսկ Ռուբեն, հաճախ ուղղակի Ռուբենի թռո Ռուբեն⁶²: Ույամունի որդի Ույամունդ-Ռուբեն տարբերակը հայնտվում է ավելի ուշ՝ 1210 թ. հետո⁶³, որը հավանաբար Անտիոքի դրսության օրինական ժառանգորդ Ույամունի որդի ներկայանալու պատրվակով է արվել և ետել է Լունի մտահղացումը⁶⁴: Անհականալի է մնում նաև, թե ինչու Բոհեմունդ Միհականին երբեք չփորձեց Լունից ստանձնել իր զարմիկի՝ Ույամունդ-Ռուբենի խնամակալությունը: Դրանով հայկական կողմն կկորցներ անչափահաս դրսի անունից Անտիոք կառավարելու ցանկացած իրավունք: Մյուս կողմից Սսի պայմանագրով Ույամունդ-Ռուբենին Կիլիկիայի գահաժառանգ հռչակելը նույնպես հարցեր է առաջացնում, քանի որ եթե հաշտության պահին Լունը անզավակ էր, չի նշանակում, թե նա հետագայում չէր կարող որդի ունենալ:

Այսպիսով, Լունի I-ի ծրագիրը հենվում էր 1194 թ. պայմանագրի վրա: Այն անհրաժեշտ էր խաչակրաց պետությունների կողմից զավթիչ չիտսպելու և մեկուսացման չդատապարտվելու հարցում: Նրա սխալը Ույամունդ-Ռուբենի հնազանդության մեջ հանգվածությունն էր, որը 1216 թ. ձգտում էր թրավել Սսի խնամակալությունը: Ծրագրի կյանքի կոչման նպատակով հայտնի ռազմաքաղաքական միջոցառումները կարելի է բաժանել երկու փուլի.

ա. 1194-1201 թթ., որի ընթացքում Անտիոքի Վրա ազդեցություն տարածելու բոլոր հոլուրը կապվում էին Բոհեմունդ III-ի գիշողական կեցվածքի, Սսի 1194/5 թ. պայմանագրի և հետևաբար հարցի խաղաղ լուծնան հետ:

բ. 1201 թ. մինչև 1216 թ., երբ հայոց արքունիքը խնդրի հանգուցապուժման նպատակով առավելապես ընտրեց արտաքին ճնշման ու ռազմական տարբերակը, քանի ի դեմս Բոհեմունդ IV-ի Անտիոքում բախվեց ֆրանկյան անուր ընդդիմության:

«ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԻՐՈՐՈՇՈՒՄԸ ԿԻԼԻԿԱ-ԱՍՏԻՌՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ» Վերնագրված երրորդ ենթագլուխուն արտացոլված է Հռոմի քաղաքականությունը հարցի նկատմամբ: Այս հականարտության մեջ ներգաված տարբեր եկեղեցների ներկայացուցիչներից հատկապես կարևորվում է լատինական հոգևորականության նաևնակցությունը, քանի որ խնդրությունը առարկա ժամանակաշրջանում հառնեական կուրիան Մերձավոր Արևելքի խաչակրաց պետություններում հանդես էր զայիս գլխավոր իրավարարի դերում: Պապականության ազդեցության աճի պայմաններում Լունն Անտիոքի ժառանգության շրջակա հարցի իրավարարությունը մի կողմից վստահել էր Հռոմին: Այդ մասին վկայում են պապի հետ փոխանակված նամակագրությունն ու պատվիրակների գործունեությունը:

Նշենք, որ պապերը հակամարտության ողջ ընթացքում փորձում էին արդարությունը վերականգնել հակամարտ կողմերին հավասարապես զիջումներ պարտադրելու միջոցով և հազվադեպ էին միակողմանի որոշումներ ընդունում:

⁶² Հեթում Պատմիչի ազգաբանական աշխատությունները, ՄԺ, հ. 2, 95, 103, Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրը, էջ 207, 219, Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier, p. 321, La continuation de Guillaume de Tyr (1184-1197), pp. 168, 169.

⁶³ Le trésor des chartes d'Arménie, pp. 112-113, 115, 129, 132-138:

⁶⁴ Տեր-Պետրոսյան Լ. Հ., Խաչակիրները և հայերը, հ. Բ, էջ 212-213:

Արևելք ուղարկված պապական լեզատների մի մասը որպես կանոն ուներ հայամետ կողմնորոշում, մյուս մասը հակված էր պաշտպանելու Անտիոքի լատին հշուանների իրավունքները:

Կիլիկյան Հայաստանի ու Անտիոքի դքսության միջև քրացող պատերազմի կրոնական բաղկացուցիչը հատկապես սրում էր Անտիոքի մեծ ու ազդեցիկ հունական համայնքի առկայությունը, որը քաղաքի ուղղափառ պատրիարքության աթոռը վերականգնելու հոյսով անցել էր Բոհեմոնդի IV-ի կողմբ: Նրանց համագործակցության խորացումը պայմանավորում էր նաև Անտիոքի լատին հոգևորականության հավակնություններն ու ինքնուրույնության ձգուումը: Սա ստիպում էր Անտիոքի լատին պատրիարքներին աստիճանաբար կոչս դիրքորոշում որդեգրել Բոհեմոնդի դեմ: Դուքսը դրան հակադարձում էր հոյս բնակչության իրավունքների ընդարձակմաբ: Անտիոքում վաղուց գոյություն ունեին հակասություններ աշխարհիկ հշուանության և լատին հոգևորականության միջև: Բոհեմոնդ Միականու օրոք դրանք ընդամենը սրվեցին:

Լատինական եկեղեցու դիրքորոշումը կիլիկիա-անտիոքյան հակամարտության հարցում ընկալվում էր բացառապես սեփական դիրքերը տարածաշրջանում ամրապնդելու տեսանկյունից: Պապերը հավասարապես պաշտպանում էին թե՝ այս, թե՝ մյուս կողմին՝ հենվելով գլխավորապես հոգևորասպետական միաբանությունների վրա: Հայոց թագավորության բարենպաստ վերաբերմունքը լատին հոգևորականությանը բացատրվում է Անտիոք Կիլիկիային միացնելու մտադրությամբ, իսկ Հռոմի մասնակի հայանպաստ դիրքորոշումը Հայոց արքունիքի օգնությամբ Անտիոքում կարգ ու կանոնը վերականգնելու և այնտեղ հրոմեական կուրիային հնագանդ Ուայմունդ-Ռուբենի կառավարությունը հաստատելու ձգումամբ:

Աստենախոսության երրորդ գլուխը՝ «**ՂԱԾՆԱԿՑԱՅԻՆ ԿՎՊԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ԲԱՐԴ ԸՆԹԱՑՔԸ**» նվիրված է XIII դ. 20-60-ական թթ. Կիլիկյան թագավորության և Անտիոքի դքսության փոխարարերություններում արձանագրված տեղաշարժերին: Տարածաշրջանային և համաշխարհային նշանակության մի շարք աշխարհաքաղաքական իրադարձություններ իրենց կմիջք դրեցին նաև դիտարկող պետությունների արտաքին կողմնորոշումների վրա:

Արածին «**ԱՆՏԻՕՔԻ ՀԱՎԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ԳԱՀԻ ՆԿԱՏՄԱՄ ԵՎ ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐՁԱԿԱՆ ԻՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԶԵՎԱԿՈՐՈՒՄԸ ՄԵՐՉԱԿՈՐ ԱՐԵՎԵԼԹՈՒՄ» ենթագլուխը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու մասի: Առաջինում խոսվում է Լևոն I-ի Վախճանից՝ 1219 թ., ինտո Կիլիկիայում ստեղծված փխրուն իրավիճակի մասին: Մահից առաջ թագավորության գահը նա առաջարկել էր իր հստեր հնարավոր ամուսին Հունգարիայի արքայազն Անդրաշին, որը սակայն, չժամանեց Կիլիկիա⁶⁵: Դա արիք հանդիսացավ բազմաթիվ հավակնորդների ի հայտ գալուն, որոնց շարքում էր նաև Ուայմունդ-Ռուբենը: Տարսոնի բերդում նրա հետ հաշվեհարդար տեսնելով⁶⁶, Կիլիկիայի ավատատերերի ժաղովը վճռում է արքայադստերը կնության տալ Բոհեմոնդ Միականու կրտսեր որդուն՝ Ֆիլիպին: Այս որոշումը կարող է ունենալ հետևյալ պատճառաբանությունները.**

⁶⁵ Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրը, էջ 225:

⁶⁶ Bar Hebraeus, op. cit., p. 380.

- Օտարերկրյա արքայազնի միջոցով փորձվում էր երկիրը խաղաղեցնել, քանի որ կիլիկյան իշխաններից շատերի մոտ դեռ պահպանվում էին թագի նկատմամբ հավակնությունները:

- Ավտիվացած մահմեդական պետությունների, մասնավորապես Իկոնիայի սուլթանության դեմ պայքարում Կիլիկյան պատրաստվում էր Անտիոքի դքսության հետ կազմել ընդհանուր ճակատ:

- Այս ամուսնությամբ Կիլիկյան իշխանները ձգտում էին վերջ դնել Անտիոքի դքսության հետ շարունակվող հակամարտությանը:

- Որոշման վրա ազդել են Ալև Լիոն Լ-ի օրոք Կիլիկյան անցած բազմաթիվ ֆրանկ իշխանները, որոնք Կիլիկյանում իրենց դիրքերը փորձում էին պահպանել երկրի փաստական կառավարիչ Կոստանդին Գունդստաբի հովանավորությունից ազատված ու անփորձ երիտասարդի միջոցով:

Անտիոքի դուքսը Ֆիլիպի վրա ունեցած ազդեցության շնորհիվ լուրջ հավակնություններ է ներկայցնում Հայոց գահի նկատմամբ: Սա երկու երկրների միջև նոր ընդհարումների պատճառ է դառնում, որը շարունակվում է նաև հետագա տասնամյակում:

Երկրորդ մասում պարզաբանվում է XIII դ. 30-40-ական թթ. Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցած աշխարհաքաղաքական գործընթացները՝ կապված միանգամայն նոր ուժի՝ մոնղոլ-թաթարների, ասպարեզ գալու հետ: Մոնղոլների մեջ նեստորական քրիստոնյաների ներկայությունը մեղմում էր հարաբերությունները խաչակիրների հանդեպ: Սա հույսեր էր ներշնչում Արևելքի քրիստոնյաներին վերջիններիս միջոցով մահմեդականներին հաղթելու գործում: Ասորիքի ու Կիլիկյանի քրիստոնյաների մոնղոլական կողմնորոշմանը նպաստում էին նաև վերջին մի քանի անհաջող խաչակրաց աղավանքները և մահմեդականների նորանոր հարվածները, որոնցից առավել Վտանգավոր էին դարձել Եգիպտոսում հաստատված մամլուքները: Մոնղոլների հայտնվելը փոխեց արշականակարգը ողջ Մերձավոր Արևելքում՝ սառցնելով Կիլիկյան Հայաստանի ու Անտիոքի դքսության հակամարտությունը, քայլ կողմերի միջև կուտակված լարվածությունն առայժմ թույլ չէր տալիս ուղղակի բանակցություններ սկսելու համար:

Երկրորդ «ՂԱԾՆԱԿՑԱՅԻՆ ՀԱՍԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐՃԱՏԵՎ ՓՈՒԾ ԴՔՍՈՒԹՅԱՆ ԱՏԿՄԱՆ ՆԱԽԱՇԵՄՄԻՆ» ենթագլխում ներկայացված է Անտիոքի դքսության և Կիլիկյան Հայաստանի միջև ծևակորված փոխարաբերությունների որակական նոր մակարդակը: Մոնղոլներին, ապա մամլուքներին դիմակայելու անկարողությունը դրդեց Անտիոքի ու Սիս արքունիքներին փնտրելու փրկության միասնական ուղղիներ: Այն իր տրամաբանական ավարտին հասավ Հեթում I-ի (1226-1270 թթ.) դստեր և Բոհեմոնդ VI Գեղեցիկի (1251-1268 թթ.) ամուսնությամբ: Այնուհետև հայոց թագավորը Մերձավոր Արևելքի քրիստոնեական կառավարիչներից առաջինը նախաձեռնեց մամլուքների դեմ համընդհանուր ուժերով հանդես գալու հեռատես քայլեր: Նրա ծրագրում մոնղոլների հետ դաշնակցությանը էական տեղ էր հատկացվում, թեև այն ենթադրում էր խանների գերակայության անվանական ձևաչափը: Մեծ ջանքերի գնով Հեթումին հաջողվեց դեպի այլ միություն թեքել նաև Անտիոքի դքսին, որը բազմաթիվ ուսումնասիրողների հիմք է տվել խոսելու դքսության նկատմամբ Կիլիկյան ավագության և ազդեցության մասին: Սակայն Երուսաղեմի թագի համար Բոհեմոնդի բավական հավակնութ պայքարը հերքում է նրա փաստացի կախումը տարածաշրջանի որևէ կառավարչից:

Անտիոքի դքսության հետ Կիլիկյան թագավորության ռազմաքաղաքական դաշինքի ավելի ցայտուն օրինակ է մոնղոլների հետ երակող միությունը: Այստեղ Հեթումի դերը միամշանակ ընդգծվում է, բայց Բոհեմոնդի որոշումը պետք է դիտարկել ոչ թե Հայոց թագավորի ազդեցության, այլ սեփական շահերի պաշտպանության տեսանկյունից: Բոհեմոնդին դաշինքի ոինաց վերադարձվելու էին երբեք պետության մաս կազմած անդրօրոնտյան տարածքները⁶⁷: Ընդ որում, պայմանավորվածությունը հստակ գործում էր մինչև 1260 թ., երբ մամլուքները ջախջախիչ հարված հասրեցին մոնղոլներին՝ զրկելով նրանց հաջողությունը զարգացնելու հնարավորությունից: Հասնելով Անտիոքի լիակատար մեկուսացմանը՝ մամլության սովորաց սրբնաց արշավով մտնում է հյուսիսային Սոորիք և 1268 թ. մայիսի սկզբներին գրավում Անտիոքը⁶⁸:

Ընդհանուր թշնամիների դեմ Հայոց թագավորի ու Անտիոքի դքսի կազմակերպված դաշինքի հաճատեքստում նկատելի է նոյնիսկ պետարակական դաշտում միասնական հաճակարգի անցնելու միտում: Վերջին ծգտումն ուրվագծվում է Սմբատ Սպարապետի կողմից «Անտիոքի Ասիգների» հայերեն թարգմանության և Կիլիկիայում գործածության մեջ դնելու ցանկության մեջ: Կասկածից վեր է, որ այն պետք է կարգավորել երկու երկրների միջև առկա իրավական նորմերը, քանի որ ինչպես նշվում էր հայերեն տարբերակի առաջարանում՝ Ասիգների բնագիրը և թարգմանությունը ուղարկվել է Անտիոքի դատարան, որպեսզի այնտեղ համեմատեն ու ստորագրություններով հաստատեն դրանց բար առ բար համընկելու փաստը⁶⁹: Այս հանգամանքները ստիպում են կարծել, որ և Կիլիկյան, և անտիոքյան արքունիքներում հասունացել էր դատարակական միևնույն սկզբունքներով կարգավորվող դաշինք կազմելու ծգտումը, սակայն այդ վերջին ճիգերն արդեն անզոր էին մամլուքների հարվածներից փրկելու Անտիոքն ու Կիլիկիան:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ամփոփված են ատենախոսության հիմնական դրույթները: Հանրագումարի բերելով աշխատանքում առաջ քաշված խնդիրները՝ ամրագրվել են հետևյալ եզրահանգումները.

- Անտիոքի դքսությունը և Կիլիկյան Հայաստանը կարևոր դերակատարում են ունեցել XI – XIII դդ. Սերձավոր Արևելքի պատմության մեջ: Այդ պետությունների կազմավորմանը նախորդեցին որոշակի գործընթացներ, որոնք փոխակերպման ենթարկեցին Սերձավոր Արևելքի աշխարհաքաղաքական դրությունը՝ հող նախապատրաստելով նոր քրիստոնեական պետությունների առաջացման համար: Վերջիններս ծևավորվեցին էթնիկական, քաղաքական, կրոնական ու տնտեսական այնպիսի տեղաշարժերի արդյունքում, ինչպիսիք են՝ թյուրքական նվազումները և խաչակրաց արշավանքները:

- Կիլիկիայում հայկական ազգաբնակչության համախմբման և Անտիոքում առանձին խաչակրաց իշխանության ի հայտ գալու կարևոր նախադրյալ հանդիսացավ բյուզանդական վարչական կառույցի փլուզումը կայսրության արևելյան նահանգներում: Թյուրքական նվազումների հետևանքով Կոստանդնուպոլիսը կորցրեց Անտիոքն ու Կիլիկիայի խոչը քաղաքները: Դրան հետևեց առաջին խաչակրաց արշավանքը, որի արդյունքում հնարավոր եղավ

⁶⁷ Haytonus, *Flos historiarum terre Orientis*, RHC, Doc. arméniens, t. 2, p. 302.

⁶⁸ Սմբատյան Սպարապետի Տարեգիրը, էջ 250, Քիշար Ժ., սկզ. սու. 359-360, Cahen C., *La Syrie du nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche*, pp. 713-718.

⁶⁹ Ассизы Антиохийские, с. 334.

առժամանակ ազատագրել Միջերկրական ծովի արևելյան առափնյա հատվածը և ստեղծել այնտեղ խաչակրաց պետություններ: Հարկ է նշել, որ և Անտիոքի դքսությունը, և Կիլիկյան Հայաստանը գբաղեցնում էին նախկին բյուզանդական տարածքներ, ուստի իրենց գոյության սկզբնական փուլում մշտական հակասությունների մեջ էին կայսրության հետ: Բյուզանդական վերանվաճմանը դիմակայելու գործում Անտիոքը հաճախ ստանում էր Կիլիկիայում հաստատված հայկական որոշ հշխանական տների օգնությունը, որոնք XI դ. Վերջին ցուցաբերում էին ինքնիշխանության հասնելու ձգտում: Վերջիններս ծևականորեն ընդունելով հանդերձ Կոստանդնուպոլիսի գերակայությունը, չեն խորչում կապերի մեջ մտնել ընդգծված հակաբրուգանդական քաղաքականություն վարող խաչակրաց պետությունների հետ:

• Իրավիճակի վրա սկզբունքային ազդեցություն ուներ այն հանգամանքը, որ հայ ավատատերերի շարքում մեծ թիվ էին կազմում Բյուզանդիային հավատարմորեն ծառայող բազմաթիվ հշխանական տներ (Եթումյաններ, Օշինյաններ, Նարանայելյաններ և այլն), ինչպես նաև Անտիոքի դքսության նկատմամբ հայերի շրջանում առկա հակասական դիրքորոշումը: Այս առումով կարելի է նշել, որ Լևոն Ուորինյանը ռազմավարական հարաբերություններ էր հաստատել Ոտքեր Անտիոքացու, իսկ նրա եղբայր Թորոս I-ը դաշնակցում էր մեկ այլ ուժի՝ Եղեսչայի կոմ Բաղրուին II դե Բուրգի հետ: Չնայած առկա հակասություններին, հյուսիսային Ասորիցում ու Կիլիկիայում հաստատված պետություններն աստիճանաբար ամրապնդվեցին երկրանասում՝ իրենց հատուկ տեղը գրավելով Մերձավոր Արևելքի երկրների շարքում:

• Նորաստեղծ Անտիոքի դքսությունը և Կիլիկյան Հայաստանը կարողացան կազմակերպել ուրույն պետահարավական, ռազմաքաղաքական համակարգեր: Ընդ որում, եթե Անտիոքում սկզբից ևեր հաստատվեց հստակ կենտրոնաձիգ կառավարման համակարգ, ապա Կիլիկիայում դրա համար երկար ժամանակ պահանջվեց: Սա բերում էր նրան, որ Անտիոքի դքսերը մինչև XII դ. 70-ական թթ. Կիլիկիայի հայկական պետությունում գործ ունեին մի քանի հշխանական տների հետ: Այսուամենայնիվ, խաչակրաց դքսության հետ հաճատեղ իրականացված գործողությունների օրինակներով առավել աչքի էին ընկնում Ուորինյան հշխանական տան ներկայացուցիչները:

• Անտիոքի առաջին դքսերը փորձում էին հայ հշխաններին պարտադրել իրենց գերակայությունը: Այդ նպատակով նրանք իրականացնում էին միհաւ անգամ ռազմական գործողություններ նրանց դեմ, որոնք ենթադրում էին Անտիոքի ազդեցության տարածում եթե ոչ ամբողջ Կիլիկիայում, ապա գոնե նրա Դաշտային հատվածում: Այստեղից էլ բխում էին միհաւ նկատմամբ ավագության սահմանելու երկուստեք ձգտումները: Անկախ բխոր հանգամանքներից, կարելի վաստել, որ Անտիոքի դքսության և Կիլիկյան Հայաստանի փոխհարաբերություններում ավագությունը պայմանավորում էր իիմնականում կողմներից մեկի ռազմաքաղաքական առավելությունը տվյալ պահին:

• Խաչակիրների նկատմամբ ընդհանուր առմամբ բայրացկամորեն տրամադրված հայ ազգաբնակչությունը պետական գործերում հայերի կշրի աստիճանական անկամամբ պայմանավորված՝ արագործն իհասրափում է նրանցից ու շատ դեպքերում խաչակիրների, բյուզանդացիների և մահմեդականների բախման ժամանակ հարկադրված անցնում էր Վերջիններիս կողմը:

• Անտիոքի, Բյուզանդիայի և Կիլիկյան Հայաստանի փոխհարաբերություններում առանցքային տեղ էր գրադեցնում Դաշտային Կիլիկիայի պատկանելության

հարցը: XII դ. 70-80-ական թթ. արձանագրված Բյուզանդիայի ու Անտիոքի պարտությունները հանգեցրին այդ տարածքների վրա Ուրբինյանների Վերջնական հաստատմանը: Սուր էին հակասությունները նաև Սև լեռների հատվածում ընկած սահմանային բերդերին տիրելու համար, որոնք մինչաց նկատմամբ գերակայություն սահմանելու անհրաժեշտ նախապայման էին հանդիսանում:

- Երկու երկրների ռազմաքաղաքական հարաբերություններում լուրջ դեր էր պատկանում տարածին էթնիկ համայնքներին: Բյուզանդական կայսրությունը, հենվելով հունական համայնքների վրա, երկար ժամանակ կարողանում էր պահպանել իր ազդեցությունն Անտիոքում և Դաշտային: Պատահական չէ, որ բոլոր բյուզանդա-անտիոքյան պայմանագրերում հատուկ շեշտված էր Անտիոքում և դքսությանը ենթակա տարածքներում հունական եկեղեցին վերականգնելու պահանջը: Դքսության խոշը քաղաքներում մեծ թիվ էին կազմում նաև հայերը՝ հնարավորություն ընծերելով բարձրացող Սսի արքունիքին հավակնություններ ցուցաբերել Անտիոքի նկատմամբ: Նոյն կերպ Կիլիկիայում հաստատված խաչակրաց տարրը երբեմն վճռորոշ դերակատարություն ուներ երկրի ներքաղաքական ու միջանական իրավիճակի վրա:
- Շահավետ փոխհարաբերությունների հաստատման տեսանկյունից առաջնահերթ կարևորություն էին ծեռք բերում նաև սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները: Թեև մենք և Անտիոքի դքսությունում, և Կիլիկյան Հայաստանում նկատում ենք բյուզանդական, արևմտաեվրոպական ու հայկական պատասկան ավանդույթների միահյուսում, այնուամենայնիվ պետք է փաստել, որ այս ոլորտում եվրոպական նորմերը և հասարակության ֆեոդալական կառույցների արևմտյան չափանիշները գերակայություն ստուգան՝ ազգելով Երկրամասում ծևավորվող թագավորական, դատական, ռազմավարչական, ֆինանսական ու տնտեսական կառույցների վրա:
- Մոնղոլների նվաճումները Մերձավոր Արևելքում, ապա նրանց առձականումը մանլուքների հետ, միանգանայն նոր իրավանություն ստեղծեց տարածաշրջանում՝ ստիպելով Կիլիկիայի թագավորության ու Անտիոքի դքսությանը փնտրելու վրկության միասնական ուղղիներ: Այս տեսակետից երկու երկրների միջև իրական դաշնակցային հարաբերությունների միակ փուլը պետք է համարել դքսության գոյության վերջին 15-20 տարին: Նման եզրակացությունը հենվում է հետևյալ փաստերի վրա.

- Կիլիկյան հայկական ու Անտիոքի լատինական բանակները մոնղոլների հետ համատեղ հանդես եկան արտօքին թշնամիների, մասնավորապես մամլուքների դեմ: Նրանք մոնղոլական զորքերի հետ հասան մինչև իսկ Հայեան և Դամակոս:

- XIII դ. 50-60-ական թթ. միևնույն իրավաքաղաքական համակարգի անցնելու նպատակով Սմբատ Սպարապետի կողմից հայերեն թարգմանվեց ու, ամենայն հավանականությամբ, պատրաստվում էր Կիլիկիայում գործածվել Անտիոքի ասիզները: Անտիոքում և Կիլիկիայում մինչ այդ ծևավորված համադրելի իրավական նորմերն ու կառավարող արքունիքների միջև առկա միջանձնային հարաբերություններն ապահովվում էին դրա հնարավորությունը:

Աշխատաքրություն փորձ է կատարվել ուրվագծել այն միջավայրը, որի սահմաններում Անտիոքի խաչակրաց իշխանությունն ու Կիլիկյան Հայաստանը վարել են սեփական արաքին քաղաքականությունը:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՅԻՆ ՀՐԱՄԱՆԱԿՈՒՄՆԵՐԸ

1. Կիլիկյան Հայաստանի, Անտիոքի դքսության և Բյուզանդիայի փոխհարաբերությունները 1098-1112 թթ., «Կանթեղ» գիտական հոդվածների ժողովածու 3(48), Երևան, «Ասողիկ», 2011, 115-123:
2. Լատինական Եկեղեցու դիրքորոշումը 1194-1219 թթ. Կիլիկիա-Անտիոքյան հակամարտության հարցում, «Էջմիածին» ամսագիր, հտ. Ը (օգոստոս), Արք Էջմիածին հրատ., 2012, էջ 96-101:
3. Անտիոքի դքսության և Կիլիկյան թագավորության փոխհարաբերությունների բնույթը XIII դ. 50-60-ական թթ., «Կանթեղ» գիտական հոդվածների ժողովածու 1(54), Երևան, «Ասողիկ», 2013, էջ 154-158:
4. Անտիոքը Կիլիկիային միացնելու Լևոն II-ի փորձի օրինականության խնդիրը, Պամություն և Մշակույթ, Հայագիտական հանդես, հտ. Ա, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2013, էջ 146-152:
5. Անտիոքի դքսության և Կիլիկյան Հայաստանի փոխհարաբերությունները 1153-1161 թթ., Պամություն և Մշակույթ, Հայագիտական հանդես, հտ. Գ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2014, էջ 161-169:
6. Некоторые аспекты византийского, армянского, латинского и исламского государственно-правовых систем на рубеже XI – XII вв., Журнал “Регион и мир”, научно-аналитический журнал, № 1, Ереван, тип. “Айрапет”, 2016, с. 27-31.

ВАГЕ ГАГИКОВИЧ АВЕТИСЯН

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ АНТИОХИЙСКОГО КНЯЖЕСТВА И КИЛИКИЙСКОЙ АРМЕНИИ (1098-1269 гг.)

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 “Всемирная история, международные отношения”.

Защита состоится 27-го декабря, 2016 г., в 15:00 часов на заседании специализированного совета 006, действующего при Институте Востоковедения НАН РА, по адресу: 0019, г. Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24/4.

РЕЗЮМЕ

Предметом данного кандидатского диссертационного исследования является проблема выявления основных этапов военно-политических взаимоотношений между Антиохийским княжеством и Киликийской Арменией, выделяя их из общей истории ближневосточного мира XI-XIII вв.

Вопросы, охватывающие крестовое движение, восточной политики Византийской империи X-XII вв. и связанные с ними различные процессы, всегда оставались в центре внимания как армянских, так и зарубежных историков. Проблематика крестовых походов вызывает особый интерес ученых, являясь одной из основных тем в изучении истории средних веков, так как крестовые походы имели эпохальное значение для многих народов не только Ближнего Востока.

Источниковедческой основой данной работы являются хроники и летописи средневековых авторов. Для научного сравнительно-критического анализа использованы труды и статьи как армянских, так и зарубежных ученых.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованных источников и литературы.

Во **введении** описывается актуальность и важность работы, определяются цели и задачи исследования, научная новизна, хронологические рамки, выбранная методология, а также содержится краткий обзор использованных источников и литературы.

Первая глава - "**Ближний Восток на рубеже XI-XII вв. образования государств крестоносцев**" - состоит из трех подглав. В первой подглаве вкратце освещается международное положение стран восточного средиземноморья во второй половине XI в. В этом контексте особое внимание уделено разъяснению специфических черт государственных, юридических, иерархических систем внутри новообразованных политических единиц, которые сложились в результате тюркских и крестовых походов, а также их взаимодействию с византийскими и армянскими феодальными традициями. В условиях постоянной претензии со стороны

Константинополя ко всем странам региона, эти задачи приобретали первостепенное значение.

Также важно освещение предпосылок и направлений развития внешнеполитических связей между государствами крестоносцев и киликийскими армянскими правителями. Очевидно, что, находясь в окружении вражеских мусульманских объединений, армянское население Киликии первоначально в лице крестоносцев искало союзников.

Во второй подглаве изучена борьба между Антиохийским княжеством, Византией и армянскими князьями за Равнинную Киликию. Находясь на перекрестке важных морских и наземных торговых путей, обладание регионом, являлось необходимым условием для контроля над всей Киликией.

В третьей подглаве представлены восточные походы византийских императоров 1137-1158 гг., которые преследовали цель восстановить господство Константинополя над Киликией и Антиохией. Несмотря на их удачный ход, в 1176 г. империя потерпела поражение от Конийского султана и окончательно отошла от Ближнего Востока. Это событие поменяло расклад сил между Антиохийским княжеством и Киликийской Арменией, предоставляя возможность армянской стороне претендовать на контроль уже над самой Антиохией.

Вторая глава диссертации "**Взаимоотношения между Антиохией и Киликией при Рубене III-ем и Левоне II-ом**" состоит из трех подглав. В первой подглаве представлены отношения между странами на фоне становления сильного армянского королевства и упадка Антиохийского княжества. Именно в этот период Киликийская Армения достигла пика своего могущества, окончательно распространяя свое влияние на оспариваемые территории в Равнинной части Киликии.

Во второй подглаве пристальное внимание уделено освещению борьбы за так называемое "Антиохийское наследство". Ведя умелую дипломатическую политику с римскими Папами и предводителями третьего крестового похода, царь Левон подготовил почву для объединения Антиохии. Конфликт осложнялся вовлечением в него сопредельных стран и военно-монашеских орденов.

Третья подглава посвящена позиции Католической церкви в конфликте Антиохийского княжества и Килийской Армении. Нужно учитывать, что участие Рима в войне главным образом было обусловлено стремлением распространить свое влияние на обе стороны. Несмотря на латинское владычество на Антиохийской церковной кафедре, Антиохийские князья давно намеривались освободиться от прямого покровительства Рима и в противовес этому периодически восстанавливали власть греческого православного патриарха города. С помощью армянского короля Рим и намеривался посадить на трон Антиохии послушного протеже царя Левона.

Третья глава - "**Сложный путь к союзническому партнерству**" - состоит из двух подглав. Первую подглаву условно можно разделить на две части. В первой части рассматривается проблема правления в Килийской Армении антиохийского принца Филиппа. Имея огромное влияние на последнего, антиохийский князь Boehmund Одноглазый претендовал на армянский трон, что вызвало недовольство местной знати и послужило поводом для дальнейшей конфронтации. Во второй части рассматриваются радикальные изменения в отношениях Сиса и Антиохии,

обусловленные геополитическими сдвигами как регионального, так и международного характера, связанные с монгольскими и мамлюкскими завоеваниями.

Во второй подглаве представлены взаимоотношения Антиохийского княжества и Киликийской Армении в ситуации большой войны между монголами и мамлюками. Далеко идущие намерения этих двух сил поставили под вопрос само существование христианских стран региона, что естественным образом подталкивало к сотрудничеству киликийского и антиохийского дворов. Первые победы монголов привели к созданию на выгодных для Армянского царства и Антиохийского княжества условиях коалиции во главе с монголами, но впоследствии инициатива перешла к мамлюкам, которые в 1268 г. взяли Антиохию, тем самым провозглашая политику уничтожения христианских государств побережья восточного Средиземноморья.

В **заключении** изложены основные выводы и положения исследования.

VAHE G. AVETISYAN

MILITARY - POLITICAL RELATIONS BETWEEN THE PRINCIPALITY OF ANTIOCH AND CILICIAN ARMENIA (1098-1269)

The Dissertation is submitted for the pursuing of the Scientific Degree of the Doctor of Philosophy in the Field of “World History, International Relations” 07.00.02.

**The Defense of the Dissertation will take place at 15:00, on December 27th of 2016 at the Meeting of Specialized Council 006 acting at the Institute of Oriental Studies of NAS RA
Adress: 0019, Yerevan, Marshal Baghramyan av., 24/4**

SUMMARY

The subject of the current dissertation research is the problem of detection of the main stages of the military political relationships between Antiochian Principality and Cilician Armenia by isolating them from the general history of the Middle East in 11th-12th cc.

The issues related to the crusades, the eastern policy of the Byzantine Empire in the 10th-12th cc. and various processes connected with them have always remained in the center of attention of both Armenian and foreign historians. The problem of the crusades arouses great interest amongst scientists as it represents one of the most crucial topics in studying Medieval History. The crusades have had epochal effect on many nation besides the Middle East.

The main sources of the work are chronicles and annals of medieval authors. The works and articles of Armenian and foreign scholars have been applied for the scientific comparative and critical analysis. The dissertation comprises an introduction, three heads, a conclusion, the list of the used sources and literature.

The introduction describes the relevance and importance of the work, identifies goals and objectives of the research, scientific novelty, chronological framework, the chosen methodology, as well as it gives a brief overview of the used sources and literature.

The first head called "**The Middle East at the turn of 11th-12th centuries. The formation of Crusaders states**" It consists of three sub-chapters. The first sub-chapter briefly illustrates the international situation of the countries in the Eastern Mediterranean in the second half of the 11th century. In this context, particular attention is paid to explaining the specific features of governmental, legal, hierarchical systems within the newly formed political units, which were formed as a result of Turkish invasions and Crusades, as well as their interaction with the Byzantine and Armenian feudal traditions. Under the conditions of constant complaints of Constantinople to all the countries in the region, these problems acquired a paramount importance.

It is also important to mention the preconditions and directions of development of political relations between the Crusader States and Cilician Armenian rulers. It is obvious that, being surrounded by hostile Muslim associations, the Armenian population of Cilicia initially sought allies in the face of the Crusaders.

The second subchapter studies the struggle between the Antioch Principality, Byzantine and Armenian princes for the Cilician Plain. Ownership of this region was an essential condition for control over the entire Cilicia due to its geographical location at the crossroads of important sea and land trade routes.

The third sub-chapter presents the eastern campaigns of the Byzantine emperors 1137-1158, who intended to restore the supremacy of Constantinople over Cilicia and Antioch. Despite their advance, in 1176 the empire was defeated by the Sultanate of Rum and

finally moved away from the Middle East. This event changed the balance of power between the Principality of Antioch and Cilician Armenia, providing an Armenian side with the opportunity to claim the control over the Antioch.

The second head of the dissertation entitled “**The relationship between Antioch and Cilicia during the reign of Ruben III and Levon II**” is composed of three subchapters. The first sub-chapter presents the relationships between the countries on the background of the formation of a strong Armenian kingdom and the decline of the principality of Antioch. It is the period when Cilician Armenia reaches the peak of its power and conclusively spreads its influence on the disputed territory in the plains of Cilicia.

In the second subchapter, special attention is paid to the struggle for so-called “Antioch Succession”. Intelligently conducting diplomatic policy with the Roman popes and the leaders of the Third Crusade, King Levon laid the basis for unification of Antioch. The conflict was complicated by the involvement of neighboring countries and military-monastic orders in it.

The third subchapter is dedicated to the position of the Catholic Church in the conflict of the Principality of Antioch and Armenian Cilicia. It should be kept in mind that Rome's participation in the war was primarily motivated by the desire to extend its influence on both sides. Despite the Latin dominion in the pulpit of Antioch, Antioch princes had for a long time intended to get rid of the direct patronage of Rome, and in contrast, they periodically restored the power of the Greek Orthodox Patriarch in the city. Rome intended to make the obedient protégé King Levon sit on the throne of Antioch with the help of the Armenian king.

The third chapter called “**A sophisticated way to allied partnership**” comprises two subchapters. The first subchapter can be divided into two parts. The first part considers the problem of reign of Prince Philipp over Cilician Armenia. Antioch Prince Bohemond the One-Eyed, who had great impact on Philipp, purported to ascend the Armenian throne in the way that it aroused the discontent of the local nobility and gave rise to the further confrontation. The second part examines the radical changes in the relationship between Sis and Antioch that are caused by geopolitical changes of regional and international character connected with the Mongol and Mamluk conquests.

The second sub-chapter presents the relationship between the principality of Antioch and Cilician Armenia in the situation of a major war between the Mongols and the Mamluks. The far-reaching intentions of these two forces questioned the very existence of the Christian countries in the region, which naturally pushed Cilician and Antiochian courts to cooperate. The first victories of the Mongols led to the creation of a coalition with the Mongols on favourable terms for the Armenian Kingdom and Antiochian principality, but then the initiative passed to the Mamluks, who in 1268 took Antioch, thus proclaiming the policy of destruction of the Christian states on the eastern coast of the Mediterranean..

In **conclusions** the results of the work are introduced and also the main conclusions are carried out.